

SPRAWOZDANIA

STUDIA EUROPEA GNESNENSIA 20/2019

ISSN 2082-5951

DOI 10.14746/seg.2019.20.11

Igor Ksenicz

(Poznań-Gniezno)

<https://orcid.org/0000-0002-5286-0040>

SPRAWOZDANIE Z WARSZTATÓW TERENOWYCH „PRZYBLIŻENIA: ŁEMKOWSZCZYŻNA NA STYKU KULTUR”

Łemkowszczyzna fascynuje polskich, i nie tylko polskich, naukowców od dzieścioleci. Jeszcze przed II wojną światową fundamentalne prace etnograficzne na temat Łemków opublikował Roman Reinfuss. Po tragedii wysiedleń do Ukrainiejskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1944-1946 i akcji „Wisła” w 1947 roku, kiedy Beskid Niski całkowicie opustoszał na ponad dekadę, i po powrocie części Rusinów¹ w rodzinne strony w okresie gomułkowskiej odwilży, Łemkami zainteresowało się środowisko Studenckiego Koła Przewodników Beskidzkich w Warszawie. Od 1972 roku SKPB wydaje rocznik turystyczno-krajoznawczy „Magury” poświęcony Beskidowi Niskiemu i Pogórzom, w którym tematyka łemkowska zajmuje istotne miejsce. Od lat 80. XX wieku etnografowie, językoznawcy, socjologowie i przedstawiciele innych dyscyplin zgłębiali problematykę ruskich górali² na tle ożywienia łemkowskiego życia społeczno-kulturalnego. Jego symbolem były pierwsze festiwale: „Łemkowska Watra na Obczyźnie” organizowana od 1980 roku w Michałowie na Dolnym Śląsku i „Łemkowska Watra” organizowana od 1983 roku w Beskidzie Niskim³. Łemkowszczyzna w dalszym ciągu przycią-

¹ Sami Łemkowie jeszcze na początku XX wieku nazywali siebie „Rusinami” albo „Rusnakami”. „Łemkami” nazwali ich sąsiedzi Bojkowie, z czasem Rusini uznali ten etnonim za własny. Nazwą „Rusini”, „Rusnacy” ciągle posługują się ziomkowie Łemków ze Słowacji, ukraińskiego Zakarpacia i serbskiej Wojwodiny.

² Oprócz Łemków zalicza się do nich Bojków i Hucułów. Należy przy tym zaznaczyć, że dwie ostatnie grupy identyfikują się jednoznacznie z narodem ukraińskim przy jednoczesnej silnej identyfikacji regionalnej, odpowiednio bojkowskiej i huculskiej.

³ Najpierw w Czarnej (1983-1984), następnie w Hańczowej (1985), Bartnem (1986-1989), a od 1990 roku w Zdyni.

ga badaczy, warto w tym miejscu odnotować aktywność poznańskiego ośrodka naukowego⁴. Współcześnie Łemkowie są uznaną przez polskie prawo mniejszością etniczną, do której przynależność – zgodnie z wynikami spisu powszechnego z 2011 roku – deklaruje blisko 10 tysięcy polskich obywateli. Około tysiąca obywateli RP wskazało w spisie podwójną, łemkowsko-ukraińską identyfikację⁵. Obecnie najwięcej (prawie połowa) Łemków mieszka w województwie dolnośląskim, ponad 2 tysiące w województwie małopolskim, i to w tym ostatnim, w gminach Uście Gorlickie i Gorlice, w kilku wsiach ustanowiono dwujęzyczne, polsko-łemkowskie tablice miejscowości.

Okazję do bliższego zapoznania się z Łemkowszczyzną mieli studenci I roku studiów uzupełniających magisterskich na kierunku „komunikacja europejska”, realizowanych w Instytucie Kultury Europejskiej UAM. W dniach 13-19 maja 2019 roku udali się w Beskid Niski, by zrealizować tam fakultatywny moduł kształcenia „Przybliżenia: Łemkowszczyzna na styku kultur”. Opiekunami grupy byli autor koncepcji modułu dr Igor Ksenicz z Zakładu Kultury Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej IKE oraz mgr Monika Ziemia, wschodoznawca prowadząca działalność gospodarczą w branży nieruchomości i wykładowca akademicki. Moduł „Przybliżenia” został sfinansowany z budżetu projektu „Uniwersytet Jutra” realizowanego przez UAM w ramach Programu Operacyjnego „Wiedza Edukacja Rozwój”.

Celami modułu było: zapoznanie studentów z grupą etniczną Łemków i jej kulturą, wzmocnienie w studentach cechy otwartości na inne kultury oraz integracja studentów poprzez wspólną pracę badawczą. Przed wyjazdem studentom zostały przydzielone zadania. W grupie znaleźli się: operator kamery, fotograf, osoba odpowiedzialna za montaż reportażu filmowego z wyjazdu oraz osoba prowadząca profil projektu na Facebooku⁶. Część uczestników przygotowała prezentacje na wybrane tematy związane z Łemkowszczyzną. Pozostali studenci stworzyli trzy zespoły badawcze przygotowujące wywiady z osobami, z którymi grupa spotkała się podczas warsztatów.

Bazą wypadową grupy była Stadnina Koni Huculskich „Gładyszów” w Regietowie⁷ (gmina Uście Gorlickie), znana z tego, że hodowane w niej konie wystąpiły w filmie „Ogniem i mieczem” Jerzego Hoffmana⁸. Pierwszego dnia, po odpo-

⁴ Wspomnieć należy przede wszystkim dr Magdalenę Lachowicz z Instytutu Wschodniego UAM (Lachowicz 2011) oraz wywodzącego się z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM dra Andrzeja Stachowiaka, obecnie związanego z Polskim Towarzystwem Ludoznawczym, oddział w Gdańsku (Stachowiak 2009, Stachowiak 2017).

⁵ Charakterystyka 2019.

⁶ Przybliżenia 2019

⁷ Łem. Перерів. Regietów jest jedną z wsi, w których stoją dwujęzyczne tablice miejscowości.

⁸ Warto przy okazji odnotować, że położone niedaleko Jezioro Klimkowskie w tym samym filmie udawało Dniepr.

czynku po wyczerpującej podróży studenci spotkali się z opiekunami, by spisać kontrakt oraz omówić program warsztatów. Dr Igor Ksenicz wystąpił z wykładem wprowadzającym, a mgr Monika Ziembka przeprowadziła zajęcia integracyjne⁹.

W kolejnych dniach grupa pracowała według schematu: godziny poranne i popołudniowe – spotkania i wizyty studyjne, godziny wieczorne – zajęcia warsztatowe (podsumowanie dnia, prezentacje, dyskusje, pokazy filmowe). Drugi dzień, 14 maja, rozpoczął się w zimowej atmosferze¹⁰ od warsztatów w Łemkowskiej Zagrodzie Edukacyjnej w Gładyszowie prowadzonych przez Jana Dziubynę. Studenci mieli okazję zapoznać się z łemkowskim obejściem sprzed wieku i spróbować swoich sił w różnych wiejskich aktywnościach: czesaniu lnu, mieleniu ziarna na mąkę, młóceniu zboża, biciu oleju lnianego czy struganiu łyżek. Następnie odwiedzili Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia Diecezji Przemysko-Gorlickiej ELEOS kierowany przez proboszcza parafii prawosławnej w Gładyszowie ks. Arkadiusza Barańczuka. Ośrodek prowadzi warsztaty terapii zajęciowej oraz sieć placówek wsparcia dziennego na terenie gminy Uście Gorlickie. Co godne podkreślenia, oferta ośrodka skierowana jest do wiernych wszystkich wyznań, a większość podopiecznych stanowią rzymscy katolicy. Ostatnim punktem programu w Gładyszowie była rozmowa z emerytowanym dyrektorem szkoły podstawowej i lokalnym działaczem łemkowskim Michałem Wirchniańskim, który opowiedział, co znaczy dla niego bycie Łemkiem współcześnie. Z Gładyszowa studenci udali się do leżącej na granicy ze Słowacją wsi Konieczna. Jest to miejscowość wyjątkowa, ponieważ absolutną większość jej mieszkańców stanowią Łemkowie – na 13 domostw tylko w jednym mieszka Polak. Z Koniecznej wywodzi się pierwsza maturzystka, która w 2015 roku zdała egzamin dojrzałości z języka łemkowskiego. O specyfice wsi opowiedział jej sołtys Piotr Bołdyś, który oprowadził studentów również po miejscowej cerkwi pw. św. Bazylego Wielkiego, zbudowanej w latach 1903-1905 jako świątyni greckokatolickiej, obecnie będącej własnością Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP). Zła pogoda nie pozwoliła na planowaną wycieczkę na wznoszącą się nad Konieczną górę Beskidek, na której znajduje się cmentarz wojskowy z okresu I wojny światowej¹¹. Wieczorem studenci wystąpili z prezentacjami na temat PAKP i Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego w Polsce oraz postaci św. Maksyma Gorlickiego (wł. Maksyma Sandowycza), łemkowskiego duchownego prawosławnego, rozstrzelanego przez Austriaków w 1914 roku i kanonizowanego w 1994 roku przez PAKP.

⁹ Spośród 24 studentów uczestniczących w wyjeździe 19 stanowili studenci ukraińscy, czworo – polscy. Grupę uzupełniała studentka z Rosji.

¹⁰ W nocy temperatura spadła poniżej 0, nad ranem spadł śnieg.

¹¹ Cmentarze, na których pochowani są uczestnicy bitwy pod Gorlicami, rozsiane są po całym powiecie gorlickim.

Muzeum Nikifora w Krynicy-Zdroju

Źródło: ze zbiorów uczestników warsztatów.

Godziny poranne i popołudniowe 15 maja studenci spędzili w Gorlicach i położonej niedaleko wsi Łosie. Pierwszym punktem programu tego dnia było spotkanie z przedstawicielkami stowarzyszenia „Ruska Bursa” Natalią Małecką i Barbarą Duć, które opowiedziały o działalności organizacji: wydawniczej (np. czasopismo naukowe „Rocznik Ruskiej Bursy”) i kulturalnej (m.in. zespół dziecięcy „Teroczka”), nauczaniu języka łemkowskiego¹², prowadzeniu łemkowskiego radia LEM.fm. Następnie uczestnicy wyjazdu odwiedzili prowadzone przez Zjednoczenie Łemków (ZŁ) Centrum Kultury im. Bohdana Ihora Antonycza¹³, w którym studentów przyjęła sekretarz ZŁ Natalia Hładyk. Do rozmowy dołączył również Wacław Szlanta, Zastępca Przewodniczącego Zarządu Głównego ZŁ. Najważniejszą imprezą kulturalną organizowaną przez ZŁ jest coroczna „Łemkowska Watra” w Zdyni. Inne działania organizacji to m.in.: plener malarski „Łemkowskie Jeruzalem”, publikacja wydawnictw (m.in. czasopismo „Watra”), prowadzenie dziecięcego zespołu „Łemkowski Pierścioneł”, starania na rzecz zwrotu mienia łemkowskiego przejętego po akcji „Wisła” przez Skarb Państwa, nauczanie języka

¹² Stowarzyszenie „Ruska Bursa”, podobnie jak organizator „Łemkowskiej Watry na Obczyźnie” Stowarzyszenie Łemków w Legnicy, reprezentuje ruch rusiński, który stoi na stanowisku odrębności Łemków od narodu ukraińskiego.

¹³ B.I. Antonycz (1909-1937) – łemkowski poeta urodzony we wsi Nowica, piszący w literackim języku ukraińskim, zaliczany do grona najwybitniejszych XX-wiecznych poetów ukraińskich.

ukraińskiego z elementami gwary łemkowskiej¹⁴. Z Gorlic studenci pojechali do miejscowości Łosie, która słynęła na Łemkowszczyźnie z wyrobu mazi, produkowanej początkowo z dziegciu, a potem – wraz z rozwojem przemysłu naftowego w Galicji – z ropy naftowej, a stosowanej do smarowania kół. Łemkowscy maziarze w swoich charakterystycznych wozach docierali do oddalonych zakątków monarchii austro-węgierskiej i Imperium Rosyjskiego. Ostatnim przedstawicielem tego zawodu udało się przetrwać akcję „Wisła”, obecnie rzemiosło to jest już martwe. Tradycje maziarskie kultywuje Zagroda Maziarska w Łosiu – oddział Muzeum Dwory Karwacjanów i Gładyszów w Gorlicach. Uczestnicy warsztatów zwiedzili zagrodę, gdzie – oprócz maziarstwa – prezentowane są także inne charakterystyczne dla Łemkowszczyzny rodzaje rzemiosła, m.in. łyżkarstwo, szklarstwo. Zagroda była też miejscem spotkania z pieśniarką Julią Doszną, osobą bardzo zasłużoną dla rozwoju kultury łemkowskiej. Swoją pracę na scenie zaczynała jako członkini legendarnego zespołu „Łemkowyna” z Bielanki¹⁵, by później zająć się karierą solową. Artystka odpowiadała na pytania studentów dotyczące jej twórczości i zaśpiewała kilka utworów. Tematem wieczornych prezentacji były budowa cerkwi i ikono-stasu oraz postać Nikifora Krynickiego (wł. Epifaniasza Drowniaka). Studenci obejrzeli również film „Mój Nikifor” w reżyserii Krzysztofa Krauzego z Krystyną Feldman w roli tytułowej.

Zapoznanie się z biografią Nikifora nie było przypadkowe, ponieważ kolejny dzień warsztatów – 16 maja – rozpoczęła wizyta w Krynicy-Zdroju i okolicach. Pierwszym przystankiem była wieś Powroźnik, w której studenci obejrzeli greckokatolicką cerkiew pw. św. Jakuba, wpisaną na listę światowego dziedzictwa UNESCO, użytkowaną obecnie jako kościół rzymskokatolicki. Najstarsza część cerkwi – zakrystia – pochodzi z początku XVII wieku. Z Powroźnika grupa przemieściła się do Krynicy-Zdroju, gdzie spotkała się z duchownymi kościołów wschodnich sprawującymi opiekę duszpasterską nad Łemkami: proboszczem parafii greckokatolickiej ks. Janem Pipką i prawosławną – ks. Piotrem Pupczykiem. Ks. J. Pipka przybliżył studentom historię krynickiej cerkwi greckokatolickiej, w której ochrzczony został Epifaniasz Drowniak. Opowiedział również o swojej pasji, jaką jest sztuka pisania ikon. Świątynia prawosławna w Krynicy jest budowlą współczesną, o wyróżniającą się architekturze. Ks. P. Pupczyk wyjaśnił uczestnikom wyjazdu najważniejsze różnice dogmatyczne i liturgiczne pomiędzy kościołami katolickim i prawosławnym. W krynickiej cerkwi prawosławnej ze studentami spotkał się też łemkowski poeta Piotr Trochanowski (ps. Petro Murianka), który – podobnie jak J. Doszna – był członkiem zespołu „Łemkowyna”.

¹⁴ ZŁ reprezentuje opcję ukraińską, uznającą Łemków za część narodu ukraińskiego. ZŁ jest organizacją wspierającą Związek Ukraińców w Polsce.

¹⁵ W latach 80. XX wieku warsztaty „Łemkowyny” dały początek „Łemkowskim Watrom”.

Cerkiew greckokatolicka pw. św. Paraskewy w Kwiatoniu (obecnie użytkowana jako kościół rzymskokatolicki)

Źródło: ze zbiorów uczestników warsztatów.

Mówił m.in. o tłumaczeniu poezji z różnych języków słowiańskich na język łemkowski oraz o swoim *opus magnum* – „Księdze Binczarowej”, monografii jego rodzinnej wsi. Po wizycie w cerkwi prawosławnej grupa udała się na pobliski cmentarz komunalny, by odwiedzić grób Nikifora – Epifaniasza Drowniaka. Idąc dalej śladami genialnego malarza-prymitywisty, grupa odwiedziła Muzeum Nikifora w willi Romanówka. Wizytę w Krynicy-Zdroju zakończył spacer po miejscowym deptaku. W drodze powrotnej uczestnicy warsztatów przyjrzeni się trzem zabytkowym cerkwiom łemkowskim: w Bereście, Brunarach i Kwiatoniu. Dwie ostatnie wpisane są na listę UNESCO. W cerkwi pw. św. Kosmy i Damiana w Bereście zobaczyć można cudowną ikonę Pokrowy (Opieki) Matki Bożej przeniesioną z cerkwi w Izbach, przed którą miał modlić się przywódca konfederacji barskiej Kazimierz Pułaski¹⁶. Po powrocie do Regietowa studenci wysłuchali prezentacji o Andym Warholu, która miała przygotować uczestników do wizyty po drugiej stronie Karpat – u słowackich Rusinów.

¹⁶ Pamięć o konfederatach wśród Łemków jest bardzo negatywna. K. Pułaski i jego ludzie uznawali Rusinów za sprzymierzeńców Rosjan, dlatego też w brutalny sposób ściągali z nich kontrybucje, a Rusinów podejrzanych o pomoc Rosjanom wieszali na tzw. szubienicznych wierchach, których ślady do tej pory zachowały się na Łemkowszczyźnie.

Uczestnicy warsztatów

Źródło: ze zbiorów uczestników warsztatów.

17 maja grupa wyruszyła z samego rana w kierunku Svidnika. Po drodze zatrzymała się w Zyndranowej, żeby odwiedzić Muzeum Kultury Łemkowskiej. Jego twórcą był zmarły w 2018 roku Teodor Gocz, animator łemkowskiego życia kulturalnego w okresie PRL, wieloletni członek zespołu „Łemkowyna”. Oprócz zabytków kultury łemkowskiej w skansenie w Zyndranowej zgromadzone są liczne eksponaty z operacji dukielskiej 1944 roku. Dzieło T. Gocza kontynuuje teraz jego rodzina¹⁷. Po przekroczeniu granicy polsko-słowackiej w Barwinku studenci pojechali do Muzeum Kultury Ukraińskiej w Svidniku dokumentującego dziedzictwo Rusinów po południowej stronie Karpat. Grupa zobaczyła trzy ekspozycje: kulturalno-historyczną, Galerię Dezyderego Millego oraz skansen. Po muzeum grupę oprowadził zastępca dyrektora dr Ladislav Puškár. Kolejnym punktem na trasie było Muzeum Sztuki Nowoczesnej Andy’ego Warhola¹⁸ w Medzilaborcach. W muzeum zgromadzono około 200 dzieł twórcy pop-artu oraz

¹⁷ Na przełomie 2018 i 2019 roku dalsze funkcjonowanie muzeum stało pod znakiem zapytania z uwagi na obniżenie dotacji przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji. W wyniku protestów i rozmów z przedstawicielami resortu udało się jednak pozyskać dodatkowe środki finansowe.

¹⁸ Andy Warhol był z pochodzenia Rusinem. Jego rodzice wyemigrowali do USA z położonej niedaleko Medzilaboriec wsi Mikova.

jego pamiątki rodzinne, m.in. szatkę chrzcielną¹⁹. Korzystając z pięknej pogody, grupa wydłużyła trasę wycieczki na Słowację o Bardejów, urokliwe miasteczko, którego starówka wpisana jest na listę UNESCO. Po kolacji w Regietowie uczestnicy wysłuchali referatu o aktywności społeczno-kulturalnej Łemków na Ziemiach Zachodnich.

W Beskidzie Niskim nie mogło zabraknąć wycieczki górskiej. Ostatniego dnia przed powrotem do Gniezna, 18 maja, uczestnicy warsztatów wyruszyli czerwonym szlakiem z Regietowa na górę Kozie Żebro (847 m n.p.m.), a następnie zielonym do Wysowej-Zdroju. Wysowa była pierwotnie łemkowską wsią, obecnie jest spokojnym uzdrowiskiem, w którym można skosztować wód mineralnych oraz łemkowskiej kuchni w regionalnej restauracji. Po odpoczynku w Wysowej piechurzy udali się w drogę powrotną do Regietowa, najpierw szlakiem niebieskim, następnie szlakiem konno-rowerowym, wreszcie szlakiem żółtym wiodącym przez nieistniejący Regietów Wyżny. Na zakończenie uczestnicy wyjazdu spotkali się przy wotrze, czyli ognisku, gdzie uczyli się śpiewać łemkowskie piosenki. Dr Igor Ksenicz zaproponował dwie: „Oj, wersze mij (Oj, wierchu mój)” i „Ne pyj, Waniu (Nie pij, Jasiu)”. Następnego poranka grupa wyjechała z Regietowa do Gniezna.

Oficjalne zakończenie projektu miało miejsce 7 czerwca 2019 roku w auli IKE. Odbędzie się wówczas prezentacja przygotowanego przez studentów reportażu z warsztatów, który dostępny jest na portalu YouTube²⁰. Po prezentacji zorganizowana została dyskusja „Łemkowie: renesans czy zmierzch?” z udziałem Oksany Graban-Lichtańskiej, redaktorki łemkowskich mediów internetowych Radio-Lemko.pl oraz LemkoTV. Spotkanie poprowadził dr Igor Ksenicz. Zakończeniu projektu towarzyszyła wystawa zdjęć z pobytu na Łemkowszczyźnie.

Bibliografia

- Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Łemkowie 2019 [online]. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji [dostęp: 2019-09-28]. Dostępny w Internecie: <<http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,-Charakterystyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html#lemkowie>>.
- Lachowicz M. 2011, Rusini i ich współczesne aspiracje narodotwórcze (maszynopis pracy doktorskiej), Poznań.
- Łemkowszczyzna na styku kultur – studenci komunikacji europejskiej w podróży [online]. YouTube [dostęp: 2019-09-29]. Dostępny w Internecie: <<https://www.youtube.com/watch?v=Y-75na13lyo4>>

¹⁹ Pomimo swojego homoseksualizmu i przynależności do nowojorskiej bohemy Warhol był praktykującym grekokatolikiem.

²⁰ Łemkowszczyzna na styku kultur 2019.

Przybliżenia 2019 [online]. Facebook [dostęp: 2019-09-29]. Dostępny w Internecie: <<https://www.facebook.com/przyblizenia/>>.

Stachowiak A. 2009, Chrystus z łemkowskiego krzyża. Rzecz o kamiennych krzyżach na Łemkowszczyźnie, Gorlice.

Stachowiak A. 2017, Wojna religijna w górach. Konflikty wyznaniowe na Łemkowszczyźnie po 1947 roku, Krosno.